

A pszichiátrián kívüli világ: az elmebetegek ellátásának szinterei és gyakorlatai Bécsben, 1830–1880

Kutatási beszámoló

A pályázati mobilitás alatt megvalósított kutatást megelőző és előkészítő doktori tanulmányaim során elsősorban a lélek és elme betegségeinek megközelítéseire, a korabeli magyarországi tudományosságban való értelmezéseire, a témával kapcsolatos nyugat-európai tudáselemek és koncepciók recepciójára, valamint az elmebetegek ellátásának megszervezésére és a társadalomban elfoglalt pozíciójukra koncentráltam az 1750 és 1830 közötti években. Erre az előzményre építve, egy hosszabb, többéves posztdoktori projektet előkészítendő végeztem megalapozó kutatásokat Bécsben 2022 márciusa és 2022 augusztusa között. A hosszabb időtartamú, a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj hozzájárulásával is megalapozott vizsgálat annak a kérdésnek a körüljárására vállalkozik, hogy az európai országok viszonylatában Magyarországon meglehetősen későn, csupán a 19. század utolsó harmadában, a lipótmezei Magyar Királyi Országos Tébolyda 1868-as alapításával intézményesülő pszichiátria milyen, a 18–19. század fordulójától egyre gyakrabban előkerülő politikai-társadalmi és tudományos diskurzusok keresztmetszetében és mely előzményekre, előfeltételekre és intézményi struktúrára építve alakíthatta ki működésének kereteit. Az elsősorban a magyar viszonylatokra irányuló kutatás egyik legfontosabb eleme annak a közvetlen kontextusnak és mintának a körüljárása, amelyet a Habsburg Monarchiában, majd 1867-es megalakulásától az Osztrák–Magyar Monarchiában, és mindenekelőtt Alsó-Ausztriában és Bécsben megvalósuló, az elmebetegek ellátását célzó gyakorlatok jelentettek.

A Bécsben töltött hat hónap alatt megvalósított kutatás – korábbi kutatóutakra építve, amelyek során alapvetően az intézményesülés kérdéseit vizsgáltam – azt helyezte előtérbe, hogy a Bécsben a 19. század folyamán fokozatosan intézményesülő és professzionalizálódó pszichiátriai ellátás milyen tágabb intézményi háttérbe illeszkedett (közkórházi ellátás, szegényházi hálózat), és hogy az ellátásra szoruló elmebetegek milyen arányban és úton kerülhettek a szakintézmények látókörébe. E kérdés körüljárása a magyarországi viszonylatok és gyakorlatok értelmezése szempontjából alapvető fontosságú a Monarchián belüli tudásáramlás jelentősége és többszintű átjárások miatt (a bécsi egyetem és a bécsi kórházak mint a magyarországi orvosok tanulmányainak és szakmai gyakorlatának fontos szinterei, mintakövetés, a betegfelvétel nyitottsága a Monarchia intézményeiben).

Ez a problémakör a pszichiátriátörténet-írás elhanyagolt területei közé tartozik. Ez jellemzi például az angolszász országokra fókuszáló, az intézménytörténeti szempontokat előtérbe helyező, mintaadó történeti munkákat, többek között például Andrew Scull vagy Edward Shorter széles körben idézett monográfiáit is. Ezek a szintézisek a 19. századot, különösen az 1850-es évektől kezdődő évtizedeket a pszichiátriai intézmények felemelkedésének korszakaként és – részben a Foucault-i tézist cáfolandó, amely a 17–18. századot írta le a „nagy elzárás” korszakaként –, az elmebetegek (szak)intézményekben történő elkülönítésének időszakaként mutatják be. Míg azonban a nyugat-európai államokban, különösen az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban ez a tézis többé-kevésbé bizonyíthatónak látszik, a közép-kelet-európai régió az intézményhálózat fejlődése és a (proto)pszichiátriai professzionalizáció sajátosságai miatt más utat járt be a mentális normalizálás szintereinek kialakításában, ennek megfelelően indokoltnak ítéltam a „pszichiátriák világán kívüli” intézményi háttér szerepének vizsgálatát az elmebeteg-ellátásban. Ebben a tekintetben a Bécsben töltött hat hónap sok szempontból árnyalta és új szempontokkal gazdagította az eddigi ismereteinket, megalapozta a magyarországi kórházi források hasonló szempontú feltárását és segített alátámasztani az előzetes hipotézist, amely szerint az elmebetegellátás „párhuzamos terei” alakultak ki a Monarchiában.

A kutatás során elsősorban azoknak a bécsi intézményeknek a betegfelvételi és diagnosztikai gyakorlatát, valamint az ellátásra, gyógyításra tett törekvéseiket vizsgáltam, amelyek – ahogyan arra az előzetes, doktori tanulmányaim alatt levéltári folytatott kutatásaim rámutattak – fontos szerepet játszottak a szakintézményen kívüli ellátásban. Ennek megfelelően a bécsi közkórház és az elesett, idős, fizetésképtelen betegeket is ellátó szegényházak (Bürgerspital, Versorgungshaus St. Marx, Versorgungshaus Leopoldstadt, Versorgungshaus Bäckenhäusel, Versorgungshaus Alserbach, Versorgungshaus Michelbeuern, Versorgungshaus Mauerbach) az elmebetegek ellátására irányuló gyakorlatait vizsgáltam, az intézmények belső életére vonatkozó előírások, betegfelvételi könyvek és egészségügyi jelentések, valamint a nyomtatásban megjelent, az elmebetegek ellátásának minőségére, lehetőségeire reflektáló írások segítségével (például orvosi szaksajtó, orvosi topográfiai).

Az áttekintett és digitalizált, széleskörű levéltári forrásbázis (ld. a beszámoló végén) segítségével – amelynek feldolgozása jelenleg is folyamatban van – azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az elmebetegek ellátásában a specializált intézményekben tapasztalható alacsony ágyszámok és a képzett személyzet hiánya olyan intézményi tereket és ezek hálózatát hoztak létre, amelyek a páciensek kilátásai (terápia és gyógyulás/a tünetek enyhítése) szempontjából meglehetősen korlátozottak voltak. A szegényházak betegfelvételi könyveinek segítségével számtalan olyan részleges betegéletút tárult fel, amelyek rámutattak az intézmények közötti átjárások működésére (gyakori volt, hogy a szegényházakból a bécsi vagy az ybbsi elmeegógyintézetbe kerültek át betegek és fordítva) és annak az intézményi „forgóajtónak” a működésére, amely az elmebetegek vagy – gyakran ez a sokféle állapotot magában foglaló diagnózis jelenik meg – „gyengeelméjük” kilátásait alapvetően befolyásolta.

A vizsgált források segítségével elsősorban az intézmények közötti átjárásra, a közkórház és a szegényházak „előszűrő” vagy éppen „gyűjtőintézményi” funkciójának működésére, a betegek társadalmi háttérének összetételére és a szakintézménybe való bekerülés lehetőségeire vonatkozóan, illetve a szakszerű(ségre törekvő) ellátás, gyógyítás elérhetőségének összefüggései tekintetében vonhatunk le következtetéseket. Emellett a kutatás során külön hangsúlyt fektettem a szakintézményekben és a nem specializált intézményekben biztosított ellátás különbségeire, céljaira (gyógyítás, tünetmentesítés, elzárás, menedék biztosítása) és az ezek háttérében álló okokra, motivációkra és azokra a mutatókra (a betegségek megnevezése, az ápolási napok száma, az elkülönítés lehetősége), amelyek segítségével átláthatóvá váltak a „pszichiátrián belüli” és „pszichiátrián kívüli” mentális normalizálás gyakorlatai és a kétféle intézményi szintér egymás mellett létező, egymást kiegészítő működése.

A levéltári kutatást két intézményben végeztem el: az Österreichisches Staatsarchivban kutatott anyagok a szegénygondozás, a szegényellátás mint rendészeti kérdés, valamint a szegény betegek felvételére és ellátására irányuló gyakorlatok makroszintű tendenciáinak megértésében voltak segítségemre, míg a Wiener Stadt- und Landesarchivban elsősorban az ellátás mezoszintjét (intézményi: szegényházi és kórházi) megmutató anyagok vizsgálatára nyílt lehetőségem. A nyomtatott források feltárását az Österreichische Nationalbibliothek könyvtári állományában és online adatbázisaiban végeztem el, a legújabb, főként a 19. századi kórházi intézményhálózathoz, szegénygondozáshoz és pszichiátriai gyakorlatokhoz kapcsolódó szakirodalmi összefoglalók kutatásában pedig a Bécsi Egyetem Történeti Intézetének könyvtára (Fachbereichsbibliothek Geschichtswissenschaften) volt segítségemre.

A kutatás során áttekintett és digitalizált levéltári források jegyzéke

Österreichisches Staatsarchiv

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Inneres, Akten

- 1277 Anstalten gegen Krankheiten, Niederösterreich (1824–1843)
- 1304 Krankenhäuser, Niederösterreich (1844–1848)
- 1450 Spitäler und Armenhäuser (1550–1848)
- 1456 Spitäler und Armenhäuser (1815–1848)
- 1474 Armeninstitute, Niederösterreich (1809–1848)

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Inneres, Polizei

- Pergen Akten (1790–1797)
- Polizeihofstelle (1793–1848)

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, Präsidium, Akten

- 1036 Sanitäts- und Medizinalwesen (1858–1886)
- 1043 Wohltätigkeitsanstalten, Armenwesen (1848–1899)
- 1044 Spitäler, Irrenanstalten, Waisenhäuser (1848–1856)
- 1045 Spitäler, Irrenanstalten, Waisenhäuser (1857)
- 1046 Spitäler, Irrenanstalten, Waisenhäuser (1857–1859)
- 1047 Spitäler, Irrenanstalten, Waisenhäuser (1860–1899)

Ministerium des Innern, Allgemeine Reihe, Teil 1

- 130 Sanitätswesen, Sanitätsberichte (1848–1869)
- 134 Irrenanstalten, in genere, A–Z, chronologisch
- 858–864 Sanitäts- und Medizinalwesen, in genere
- 921 Sanitätsberichte, Niederösterreich (1870–1889)
- 922 Sanitätsberichte, Niederösterreich (1874)
- 966–969 Kranken- und Humanitätsanstalten, Niederösterreich (1870–1882)

Wiener Stadt- und Landesarchiv

Bestand 1.7.1. Bürgerspital und Bürgerspitalfonds

Serie 1.7.1.2.B1. Spenden- und Stiftungsverzeichnis, 1801–1850

Serie 1.7.1.2.B2. Normalien, 1874–1880

Serie 1.7.1.2.B7. Hauptjournal, 1819–1873

Serie 1.7.1.2.B8. Hauptbuch, 1821–1875

Serie 1.7.1.2.A4. Normalien, 1800–1817, 1829–1862

Bestand 1.7.4.2. Armenhaus Leopoldstadt

Serie 1.7.4.2.B1. Normalien, 1863–1879

Serie 1.7.4.2.B6. Standesprotokoll, 1816–1860

Serie 1.7.4.2.B7. Krankenstand der Pfründner, 1864–1874

Bestand 1.7.4.4. Versorgungshaus St. Marx

Serie 1.7.4.4.B6. Standesprotokoll, 1783–1927

Bestand 1.7.4.4.a. Versorgungshaus Bäckenhäusel

Serie 1.7.4.4a.B1. Resolutionsprotokoll, Verordnungsbuch

Serie 1.7.4.4a.B3. Standesprotokoll, 1826–1868

Bestand 1.7.4.4.5. Versorgungshaus Alserbach

Serie 1.7.4.5.B1. Resolutionsbuch, 1788–1850

Serie 1.7.4.5.B4. Normalien (1855)

Serie 1.7.4.5.B5. Standesprotokoll (1798–1891)

Bestand 1.7.4.6. Versorgungshaus Michelbeuern

Serie 1.7.4.6.B1. Standesprotokoll (1861)

Bestand 1.7.4.9. Versorgungshaus Mauerbach

Serie 1.7.4.9.B1. Normalien, 1784–1924

Serie 1.7.4.9.B3. Standesprotokoll, 1784–1945